

1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırımı

Əvvəli 5-ci səh.

Bu qırğınların qarşısını almaq üçün 1918-ci il noyabrın 14-də qəza nümayəndələri Teymur bəy Bayraməlibəyov, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə İrandakı Böyük Britaniya konsulu Hevelke ilə görüşərək Avetisovun başçılığı altında erməni silahlı dəstələrinin Muğanda və Lənkəranda dinc əhaliyə divan tutduğuna dair sənədləri ona təqdim etdilər. Nümayəndə heyəti ingilis konsulundan erməni silahlı dəstələrinin hərəkətlərinin qarşısını almağa yardımçı olmağı xahiş etdilər.

Lakin ingilis konsulu əhaliyə yardım edə bilmədi. Qəzada ermənilərin dinc əhaliyə qarşı qırğınları davam edirdi. Lənkəranda ermənilərin törətdikləri qərtlərin, qırğınların qarşısını almaq məqsədilə 1918-ci il dekabrın 28-də Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılığı etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda general Tomsonla görüşərək ermənilərin müsəlmanlara divan tutmaları haqqında məlumat verərək, qəzanın bu qüvvələrdən təmizlənməsini və qəzanın Azərbaycanla yenidən birləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülməsini xahiş etdi".

Lənkəran qəzasında erməni hərbi dəstələrinin dinc müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı faktları ilə bağlı 1919-cu ilin yanvarında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə parlamentdəki çıxışında deyirdi: "...Burada yene imdad naləsi eşidiriz. Binaən-ileyh Azərbaycan hökuməti məsələnin sülh konfransı tərəfindən həllinə və Qafqaziya millətləri bir yere yığışib ixtilafı bitirməsində millətdeşimizin və irqdeşimizin düşər olduqları ələmlərini yüngülləşdirməlidir. Yalnız ora (İrəvan) deyil, Lənkəran müsəlmanları da bu haldadırlar. Azərbaycan parlamenti bu dərəcə zülm və qəddarlara düşər olan qardaşlarımıza müavinətini əsirgəməz: vətənin ayrılmaz bir cüzünü təşkil edən və paytaxtımızın böyründə bulunan Lənkəran uyezdinin bir takım özübəşinə şəbilər əlində hər növ zülm və cəbrlərə məruz qaldığı, bura müsəlman əhalinin min türlü təcavüzlərə, işgəncələrə, haqsızlıqlara giriftar olduqları, Muğan Cümhuriyyəti adı ilə tuğyan edən şəbilərin kəndlilərini Muğan hökumətini tanımağa icbar eylədikləri hökumətə məlum olmaya bilməz. Hökumətin bu zavallı uyezdi, bu qəddar şəbilər təşəllüətindən qurtarmaq üçün nə kimi tədbirlərə mürciət eylədiyini bilmək istəriz".

Parlamentin iclasında çıxış edən Lənkəran nümayəndəsi Hacı Molla Səlim Axundzadə Lənkəran qəzası ilə bağlı məruzəsində qeyd edirdi: "Lənkəranda xərəbə və payımal olmayan bir ev mövcud deyil, Lənkəranın vəziyyətini mülahizə edən insanın ürəyi ya gərək erməni ürəyi və ya xaxol ürəyi, yainki gərək daş olsun.

Şəhərimizin ulu zənginlərindən Əsgər xan Talışinski İran guşələrində qalıb öldü. İmarətləri təməmən qəret edilib viran edildi. İmarəti də bilmərrə yanib kül oldu. Buna da iktifa etməyib evvəllərdə ermənilər, sonralar da xaxollar o gözəl imarətləri at və heyvan yatağı qərar verdilər. Habelə İsa bəy Əlibəyovun da evi bilmərrə zirü və zəbərdir. Əgər bu təriqlə adbaad Lənkəran şəhərinin xarabalarını siyahı eyləmək lazımdır ki, hamı əhalinin adların bir-bir zikr edəm. Lənkəran, deməli, ikinci Şirvandır. Amma bu qəddər deyə bilərəm ki, qalada Tura xanımın imarətindən başqa cəmi erməni, rus evləri abad və avadanlıqları salamatdır".

Hacı Molla Səlim Axundzadə parlamentdəki digər bir nitqində qeyd edirdi: "Cənab məbuslar! Lənkəranda edilən zülmə dəxi əhalinin davamı yoxdur. Üstüörtülü öz edirəm: bu saat Lənkəranda evlərə girib hər şey edirlər. İrzi-namus əlayağ altında gedir. Gecələr birisinin evinə girirlər. Ev sahibində nələr olduğunu utandığından heç kəsə açıb söyləyə bilmir. Lənkəran buradan 12 saatlıq yoldur. Əgər istəyirsiniz

hər firqədən bir nümayəndə olaraq bir komissiya göndəriniz, gedib bu işləri yerində təhqiq eləsin. Həqiqətdə irzi-namus gedir".

Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdiyi vəhşiliklə bağlı Nəşib bəy Yusifbəyli parlamentdə çıxışında qeyd edirdi: "Məlumunuzdur ki, Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən Lənkəran qəzası hələ yabançılar əlindədir. 100 minə qədər vətəndaşımızın həyatı təhlükə qarşındadır".

Ermənilərin Lənkəran qəzasında törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumatlar 1918-1920-ci illərdə nəşr edilmiş "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində də öz əksini tapmışdır. Qəzet yazır: "Lənkəranda erməni silahlı dəstələri müsəlmanlar arasında səbəbsiz axtarışlar və həbsləri davam etdirməklə hər gecə neçə günahsız ailəni bədbəxt edirlər. Yalan xəbər və əsassız şübhələr ilə ermənilər müsəlmanların evlərini axtarır, onları hər cür təhqir edir və həbs etdirirdilər. Həbsxanaya apararkən yolda guya qaçmaq istədiklərini bəhanə edərək onları güllələyirdilər. Onlar əsassız ittihamlarla arvadlı-uşaqly bütün ailəni tutub həbs etdirirdilər. Adamları sorğu-sualsız öldürürdülər. Avetisovun əsgərlərinin müsəlmanlar haqqında etdikləri vəhşilik və zülmə sayəsində çoxlu sayda şəhər sakini öldürülmüşdü. Qorxu və vahimə içərisində olan camaat küçəyə çıxmaqdan qorxaraq evlərdə gizləndirdi".

Lənkəranda İllarinoviçin kəşfiyyət dəstəsinin etdiyi biabırçılıqları qələmə alan T.Bayraməlibəyov "Azərbaycan" qəzetinin 10 noyabr 1918-ci il tarixli 31-ci sayında çap etdirdiyi məlumat xarakterli məqaləsində yazırdı: "Lənkəranda Avetisovun soyğunçu dəstəsinin İllarinoviçin rüsvayçılıqlar törədən kəşfiyyət dəstəsi əvəz etdi. Bu dəstə əhalinin əsayişini qorumaq əvəzinə evlərə basqın edir, müsəlmanları soyur, öldürür, qadınların ismətinə toxunur, onları özləri ilə aparırlar.

Müsəlmanların vəziyyəti dözülməzdir, çünki onların əlindən hər cür silahlar, hətta tüfəngləri də alınmışdır. Bütün silahlarını quldurbaşı İlyəşeviçə təhvil verən əhali yanıldığını sonradan anlamışdır. Gec də olsa, başa düşmüşdü ki, o, qəddar, zalım, rəhmsiz və tülkü cildinə girmiş adam olsa da, əslində, canavar xislətli yirticidir".

Yerli əhalinin vəziyyətinin günü-gündən ağırlaşdığını Teymur bəy "Azərbaycan" qəzetinin 15 noyabr 1918-ci il tarixli 36-cı sayında çap etdirdiyi məqaləsində təsvir edərək yazırdı: "Avetisovun dəstəsi hakimiyyətin ona hər cür imkan verməsindən istifadə edərək bu günə qədər heç bir maneçiliyə rast gəlmədən evlərdə yoxlama aparmağı, mənzilləri qəret etməyi, köməksiz müsəlmanları tutmağı, lazım gələrsə, öldürməyi davam etdirir". Avetisovun qoşunu əvvəlki kimi xalqı soyub talamaqda və müsəlmanları qətl, qəret etməkdə davam edir, adamlar günahsız həbs olunurdu. Avetisovun erməni dəstəsinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımına bir hadisəni misal göstərmək olar. Noyabrın ilk günlərində beş silahlı erməni guya evlərdə gizlədilmiş silahları tapmaq bəhanəsi ilə gecə Əkbər Qəribov və Xəlil Nəcəfzadə oğlunun mənzillərinə basqın edərək heç bir günahı olmayan ev sahiblərini öldürmüş, qızıl və digər qiymətli əşyaları götürüb getmişlər. Bu hadisənin şahidi olan qonşular silahlı soyğunçular tərəfindən öldürülecəklərindən ehtiyat etdiklərinə görə onlara kömək edə bilməmişlər". Avetisovun dəstəsi müsəlmanların əlindən taxıl zəmilərini almış, Xırmandalı, Əminli, Qədirli, Qarğalıq, Kərəkli, Əlişanlı, Təklə, Hüseyn Hacı, Həsənli, Yeddiyomaq kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılmışdı. Əlişanlı, Xil və Yeddiyomaq kəndlərində olan əkin yerləri də müsəlmanların əlindən alınmışdı. Alınmış əkin sahələri bu yerlərə köçürülmüş mühacir ruslara verilmiş, adları çəkilən kəndlərin

əhalisi isə evsiz-əşiksiz, torpaqsız və müdafiəsiz qalmışdılar. Ağır güzaran keçirən kəndlilər öz kəndlərinə, öz evlərinə qayıtmaq istəyirdilər. Lakin onlara ciddi şəkildə xəbərdarlıq edilmişdi ki, bir daha öz yerlərinə qayıtmayınlar. Əlacsız və çətin vəziyyətdə qalan Lənkəran müsəlmanları nicat yolunu Azərbaycan Ordusunun birliyində, gücündə, iradə möhkəmliyində görür və ümid edirdilər ki, bu ordunun köməyi ilə onlar azadlığa çıxacaq və evlərinə qayıda biləcəklər.

"Azərbaycan" qəzeti 18 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində yazırdı: "Dəhşətlər, biabırçılıqlar törədən və cəzasız qalan Avetisovun hər gün qan tökən quldur dəstəsi buradan getməsə, yerli əhali, xüsusilə müsəlmanlar bundan sonra öz halal dədə-baba torpaqlarında rahat yaşaya bilməzlər. Noyabr ayında ingilis əsgərinin Lənkərana gələcəyi gözlənilir. Eyni zamanda ingilis əsgərlərinin Avetisovun dəstəsi ilə birləşəcəyi barədə şayiələr dolaşmaqdadır. Bu xəbəri eşidən yerli əhali böyük narahatlıqlar keçirir və yazırlar ki, Avetisovun əsgərləri Lənkəranda getməyincə müsəlmanlar öz evlərində rahat nəfəs ala bilməyəcəklər. Yerli əhalinin cürbəcür dəhşətlərdən, faciələrdən və hədsiz qanunsuzluqlardan xilas olması üçün Avetisovun dəstəsinin buranı tərk etməsi vacibdir. Yerli əhaliyə olan bu haqsızlıqları xalq cümhuriyyətinə çatdırmaq üçün Lənkəran müsəlmanlarının nümayəndə heyəti Bakıya gedərək, 1918-ci ilin noyabrın 19-da xarici işlər naziri ilə görüşərək, Lənkəran nahiyəsində müsəlman əhalinin Avetisovun dəstəsi tərəfindən min cür təhqirlərə və əziyyətlərə məruz qalmaları barədə məlumat verərək, nazirdən Şimali İran ordusunun baş komandanı general Tomsonun köməyi ilə Avetisovun dəstəsini oradan çıxarılmasına təşəbbüs etməsini xahiş etmişlər".

"Azərbaycan" qəzetinin 4 yanvar 1919-cu il tarixli 3-cü sayında deyilir: "Lənkəran əyalətindəki müsəlmanlara vəkil edilmiş Teymur bəy Bayraməlibəyov yanvarın 2-də Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədrinə ərizə ilə müraciət etmişdir. Ərizədə deyilir: "Hər yerdə qəsbkarlıq, özbaşınalıq, zorakılıq baş alıb gedir. Bədbəxt müsəlmanlar həyatda yaşamaq üçün heç yerdə özlərinə sığınacaq tapa bilmirlər. Lənkəranlıların acınacaqlı vəziyyətini nəzərə alaraq Dövlətlər İttifaqının Qərarı ərazidə qanun-qayda yaratmaq və Lənkəranın Azərbaycan hökumətinin tabeliyinə keçənədək buradakı vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq üçün üç zabit və 30 ingilis əsgərindən ibarət kiçik bir dəstə ezam edilsə, qəzada ədalətsizliyə, yersiz təqiblərə son qoyular".

"Azərbaycan" qəzetinin 14 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində Lənkəran qəzasının ümumi vəziyyəti şərh edilərək qeyd olunur ki, "mart hadisələrindən sonra Lənkərana bolşeviklərlə bərabər erməni daşnakları da gəldilər. Bundan sonra erməni Avetisovun başçılığı ilə daşnak hərbi hissələri müsəlman kəndlərinin axırına çıxdılar. Olmazın zülmə, əziyyətlər verdilər. Yollar kəsildi. Əhali şikayət etməyə bir yer tapmadı. Türklər Bakıya gəldikləri zaman Muğan ətrafının bolşevikləri ilə əlaqələri kəsildi. Buradakı sərsərilər "Muğan hökuməti" adı ilə dağıdıcı bir qurum düzəltməklə müsəlmanları soymağa və qırmağa başladılar".

Lənkəran qəzasında daşnakların törətdikləri qırğınlara 1919-cu ilin yayında Camal paşanın komandanlığı ilə türk ordusunun və Azərbaycan Milli Ordusunun Lənkəran qəzasına daxil olmasından sonra son qoyuldu. Lənkəran qəzasının milli qüvvələrin əlinə keçməsi ilə əhali qırğından, talanlardan xilas oldu və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edildi.

Anar İSGƏNDƏROV,
tarix elmləri doktoru,
professor